

The Role of Political and Natural Factors in the Evolution of Islamic Architecture in Khaf from the Early Islamic Period to the Qajar Era

Mehri Ebrahimbaysalami ¹, Abdolrahim Ghanouat ^{*2}

¹ M.A. in History and Civilization of Islamic Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. m.ebrahimbai@gmail.com

^{*2} (Corresponding author) Associate Professor in Department of in History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. ghanavat@um.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 60

Volume 22

Page 7 to 28

Submission Date: 2023/05/14

Review Date: 2023/07/07

Acceptance Date: 2023/08/27

Publication Date: 2025/12/21

Keywords

Historical Building,
Politics,
Khaf,
Islamic Architecture,
Security.

Cite this article

Ebrahimbaysalami, M. and Ghanouat, A. (2025). The Role of Political and Natural Factors in the Evolution of Islamic Architecture in Khaf from the Early Islamic Period to the Qajar Era. *Islamic Art Studies*, 22(60), 7-22.

 dorl.net/dor/20.1001.1.*****.****.***.*/

 dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.407179.2246

ABSTRACT

This research introduces the historical buildings of Khaf County from the early Islamic period to the end of the Qajar era. The introduction of historical buildings is based on historical and architectural studies in the county's four districts, and the categorization of buildings in this research is based on religious and non-religious structures. The method of this research relies on library studies and fieldwork. Investigations indicate that the majority of historical buildings in Khaf County are located, in order, in the Central, Sangan, Salami, and Jolgeh Zuzan districts; while the diversity of historical buildings is more evident, in order, in the Salami, Central, Sangan, and Jolgeh Zuzan districts. Most historical buildings were constructed during the Qajar, Timurid, and Safavid periods, with the most significant ones built during the Seljuk, Khwarazmian, and Timurid periods. The construction of buildings was closely related to the political centrality and security of the region, and natural factors—especially earthquakes and storms—as well as human factors such as the destruction of historical textures and inappropriate use have been influential in their demise.

Research Objectives:

1. Examination of natural factors, especially earthquakes and storms.
2. Examination of human factors such as the destruction of historical textures and inappropriate use influencing their demise.

Research Questions:

1. How was the role of natural factors, especially earthquakes and storms, in the destruction of historical textures?
2. How were human factors, such as the destruction of historical textures and inappropriate use, influential in their demise?

Introduction

The historical buildings of a region are its living history; they can be referred to as connecting links, alongside other cultural and historical documents and records, which play a role in better understanding the region. Therefore, following a brief report on pre-Islamic historical buildings, points surrounding the historical buildings of the Islamic period, their classification method, and finally their introduction are addressed. Archaeological investigations indicate the settlement and life of ethnic groups on the low-wind and water-rich southern slopes of the Bakharz mountain range and northwest of Khaf in the 3rd millennium BC, as well as in Zuzan and Bias Abad in the 1st millennium BC, with signs of their initial settlement visible north of Valiabad village on "Tappeh Divi" (Devi Hill). Shahriar Adl believes that the first evidence and signs of urbanization in the arid points of the Iranian plateau have been discovered in Khaf.

The several-thousand-year-old background of Khaf and its prosperity during the Parthian and Sassanian periods indicate the existence of many historical artifacts and buildings from the pre-Islamic era in this area, which have been lost over time. It seems Yaqut al-Hamawi's reference in *Mu'jam al-Buldan* to the construction of a fire temple in Zuzan by the carriers of the sacred fire from Azerbaijan to Sistan is the first available report in this regard. Pre-Islamic historical artifacts in Khaf County fall into two categories. The first category: ancient hills and sites such as Tappeh Siah Zuzan, Tappeh Bias Abad, Tappeh Gorki Zuzan, Tappeh Niyazabad in the Sangan district, and Tappeh Divi in the Salami district. The second category: remains of buildings such as the stone structure of the fire temple (Sijavand/Siravand) in the Salami district, Sassanian buildings in Fadak in the Salami district, which have been converted into the Ribat-e Ziyarat Mosque through change of use, the remains of the Gabr Castle of Khargerd, and the remains of three large Gabri (pre-Islamic) bricks in a corner of the *Iwan* of the historical Malek Zuzan Mosque.

The historical buildings of the Islamic period (up to the end of the Qajar era) in the county include mosques, *madrasas*, pavilions, houses, castles and citadels, towers, caravanserais, dams, cisterns, *Savah* (water-raising wheels), mausoleums, windmills (*Asbad*), and bathhouses. These buildings are divided into two groups; the first group includes buildings about which information exists, such as registered buildings and non-registered buildings mentioned in some historical reports. Sixty-four cases from the first group were registered in the National Heritage List from 26/06/1310 to 31/06/1391 SH (Solar Hijri), accounting for 80% of the county's registered artifacts. The second group includes buildings for which, due to a lack of available information, only a list of their names is provided.

The emergence of each of the cities of Salami, Khaf, Zuzan, and Sangan as the political centers of the county's four districts made it possible to introduce historical buildings within the framework of these four political districts. Therefore, in this research, historical buildings are introduced within the framework of the four districts of Khaf County from west to east; because the glorious and long-standing past of each of the district centers and their rural districts has led experts and archaeologists to favor this method of introducing historical buildings. Khaf County, as one of the important cities of Khorasan in the Islamic period, has many historical buildings. Despite the fact that artifacts and historical buildings are among the most important signs of a region's historical significance, they have not yet been seriously addressed in this county. Consequently, many of these artifacts are falling into ruin, even before being properly identified and introduced. This issue makes the preparation of a comprehensive cultural record of Khaf's historical buildings essential; especially since no independent work has been compiled in this field so far.

How is the distribution of Khaf's historical buildings in terms of number, diversity, and different historical periods? So far, no comprehensive research has been conducted on the historical buildings of Khaf in the specified period. Among the works done in this field, one can refer to books, theses, and articles that have in some way introduced some of Khaf's historical buildings:

Books: *The Historical Geography of Zaveh Province* by Mohammad Reza Khosravi, in the first part of its second chapter, deals with the etymology and history of Khaf and Zuzan, and in the third part of the same chapter, titled "Traces of the Past," introduces a number of historical artifacts of Khaf and Zaveh. The three-volume *History and Figures of Eastern Khorasan* by Ebrahim Zangeneh; in the first volume, which covers the history from the 1st to the 9th century AH (7th to 15th century AD), under the subtitle "Historical Villages of Khaf," the author introduces a number of Khaf's historical artifacts. The book *Khaf Through History* by Abdolkarim Ahravi Rudi mostly repeats the contents of *History and Figures of Eastern Khorasan* and only in the last chapter provides brief information about the current status of Khaf. Books on art and architecture can also be enumerated: *The Works of Iran* by André Godard, translated by Abolhasan Sarveghad Moghaddam; *List of Historical Buildings and Ancient Sites of Iran* by Nosratollah Meshkat; *Timurid Architecture in Khorasan* by Bernard O'Kane, translated by Ali Akhshini; *Timurid Architecture in Iran and Turan* by Donald Wilber, translated by Keramatollah Afsar and Mohammad Yusef Kiani; *Mosques of Khorasan* by Rajabali Labbaf Khaniki and Faramarz Saber Moghaddam; these sources provide brief introductions to several prominent historical buildings of the county, with mostly overlapping buildings being introduced.

Theses: *Historical Artifacts and Buildings of Khaf Province (with emphasis on prominent artistic features)* by Naser Khosh Ahang (advisor: Amir Akbari, Islamic Azad University of Bojnourd, 2006). In the third part of the thesis, the author examines historical artifacts and buildings in two chapters titled "Pre-Islamic Artifacts and Buildings" and "Islamic Period Artifacts and Buildings" using library and field methods. Thesis *Architecture of Mosques in the Khwarazmian Period of Khorasan* by Parivash Akbari, advisor: Mohammad Hassan Samasar, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, 1994-1995. In this thesis, two Khwarazmian-period mosques in Khaf County have been examined archaeologically.

Article: "The Old Texture of Cities, Manifestation of the Material and Spiritual Culture of Islamic Cities Case: The Old Texture of Khaf City" by Faramarz Birimani and Ali Shoa Barabadi (2009). The authors, while examining the old texture of Khaf city, have also briefly and in passing introduced the historical buildings of the city's neighborhoods.

The method of this research is descriptive-analytical. The basis of the research is founded on library and documentary studies and field research. After collecting information and reports, they were evaluated and analyzed using SPSS and GIS software, and reliable internet sites were utilized.

Conclusion

The historical cities of Khaf have preserved their political and historical importance within the county from the past until now and currently hold significant importance in terms of possessing historical buildings as the centers of Khaf's political districts. Historical buildings are considered the most important tourist attractions of these cities and of Khaf County in general. These buildings, numbering 64, constitute 80% of the county's registered historical artifacts. The largest number of historical buildings are located, in order, in the Central, Sangan, Salami, and Jolgeh Zuzan districts. The highest number of historical buildings were constructed, in order, during the Qajar, Timurid, Safavid, Seljuk, Ilkhanid, Khwarazmian, Ghaznavid, and Afsharid periods; while the most prominent ones belong to the Seljuk, Khwarazmian, and Timurid periods. The Salami, Central, Sangan, and Jolgeh Zuzan districts hold the greatest importance in terms of the diversity of historical buildings (both registered and non-registered); whereas the diversity of registered historical buildings is more evident in the Sangan, Salami, Zuzan, and Central districts.

Proposed Measures for Protection and Revitalization:

1. **Seismic Reinforcement and Visual Documentation:** Strengthening buildings and creating visual documentation to counter the danger of earthquakes. In this action, priority for reinforcement can be given to buildings that have less structural stability and resistance against earthquakes compared to others, such as cisterns and reservoir basins. This is because structures like cisterns and reservoirs, due to their underground structure and appropriate capacity to withstand seismic and water pressure, have shown greater durability compared to other buildings.
2. **Establishing Protective Barriers:** Creating protective networks, such as planting rows of resistant trees like pines, to protect individual buildings against natural factors like wind and storms.
3. **Water and Moisture Diversion:** Diverting rainwater and moisture away from historical buildings, especially for the adobe historical buildings in the county.
4. **Implementing Cleaning Schedules:** Establishing weekly or periodic cleaning programs for the county's historical buildings to remove biological contaminants from their surfaces.
5. **Preserving Historical Urban and Rural Fabrics:** Paying attention to the importance of preserving the historical textures of cities and villages in order to help protect their historical buildings.
6. **Eliminating Inappropriate Use and Reviving Proper Functions:** Removing improper uses of buildings by the public and government translators, and reviving appropriate economic, social, and cultural functions for the buildings, especially for individual monuments.
7. **Expanding Restoration Projects and Enhancing Cooperation:** Increasing the restoration projects of the Provincial Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization beyond the current four buildings (namely, the Malek Zuzan Mosque, the Jameh Mosque and Gonbad of Sangan, and the Ghiasieh School of Khargerd) and fostering greater participation of the County Governorate and Rural Districts in cooperative plans for emergency restoration of buildings. This would significantly reduce unprincipled and unaware restoration work.

References

- Abolfeda, E. (1840). *Taqwim al-Boldan*. Dar al-Taba'ah al-Sultaniyah. [in Persian]
- Afshar, K. (2006). New cities on the orbit of old cities. *Geographical Research Quarterly*, 21(2). [in Persian]
- Ahmad ibn Sharaf al-Din al-Hosseini al-Qomi. (1984). *Kholasat al-Tawarikh* (E. Eshraqi, Ed.). University of Tehran Press. [in Persian]
- Amin Ahmad Razi. (1999). *Haft Eghlim* (M. R. Taheri, Ed.). [in Persian]
- Andre Godard. (1986). *Athar-e Iran* (A. Sarv-e Ghadam, Trans.). Astan Quds Razavi Foundation. [in Persian]
- Bernard O'Kane. (2007). *Timurid Architecture in Khorasan* (A. Akhshini, Trans.). Islamic Research Foundation. [in Persian]
- Charles Peter Melville & Nicholas Nicholas Ambraseys. (1991). *The History of Earthquakes in Iran* (A. H. Raddah, Trans.). Agah Publications. [in Persian]
- Donald Wilber. (1995). *Timurid Architecture in Iran and Turan* (K. Afsar & M. Y. Kiani, Trans.). Cultural Heritage Organization of Iran. [in Persian]
- Ebn al-Athir, 'Izz al-Din. (1979). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Dar al-Sader. [in Persian]
- Ebn Yamin Faryumadi. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* (H. A. Bastani Rad, Ed.). Sana'i Library. [in Persian]
- Etemad al-Saltaneh, M. H. (1989). *Mer'at al-Boldan* (A. H. Nava'i & M. H. Madded, Eds.). University of Tehran Press. [in Persian]
- Fasih Khafi, A. (1962). *Mojmal-e Fasihi* (M. Farrokh, Ed.). Bookstore of Bastan. [in Persian]
- Fazlollah, R. (1994). *Jame' al-Tawarikh* (M. Rowshan & M. Mousavi, Eds.). Alborz Publications. [in Persian]
- George Nathaniel Curzon. (2001). *Persia and the Persian Question* (G. A. Vahid Mazandarani, Trans.). Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Guy Le Strange. (1988). *The Lands of the Eastern Caliphate* (M. Erfan, Trans.). Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Hafez-e Abru, A. (1991). *The Historical Geography of Khorasan in the History of Hafez-e Abru* (G. R. Vahram, Ed.). Ettela'at Publications. [in Persian]
- Hafez-e Abru, A. (2010). *Tarikh-e Salatin-e Kart* (M. H. Madded, Ed.). Center for the Study of Manuscripts. [in Persian]

- Hakim Neishaburi, A. (1996). *Tarikh-e Neishabur* (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Agah Publications. [in Persian]
- Hasan Rumlu. (1967). *Ahsan al-Tawarikh*. Shams Library. [in Persian]
- Henry Rene D'Allemagne. (1956). *Safarnameh: Az Khorasan ta Bakhtiari* (A. M. Fakhrooshi, Trans.). Amir Kabir Publications. [in Persian]
- Jovayni, 'A. (1999). *Tarikh-e Jahan-goshay-e Jovayni* (M. Ghazvini, Ed.). Naqsh-e Qalam Publications. [in Persian]
- Majd Khafi. (1966). *Rowzat al-Khold* (H. Khadiv Jam, Ed.). Zowwar Publications. [in Persian]
- Mirza Mahdi Astarabadi. (1989). *Tarikh-e Jahangoshay-e Naderi*. Donya-ye Ketab. [in Persian]
- Mirza Mohammad Khalil Mar'ashi Safavi. (n.d.). *Majma' al-Tawarikh* (A. Eqbal Ashtiyani, Ed.). [in Persian]
- Mo'in al-Din Esfizari. (1960). *Rowzat al-Jannat fi Ausaf-e Madinat-e Herat* (S. M. K. Emam, Ed.). University of Tehran Press. [in Persian]
- Moulavi, A. (2003). *Asar-e Bastani-e Khorasan*. University of Tehran Press. [in Persian]
- Nader al-Din Monshi Kermani. (1971). *Semt al-'Ola lel-Hadrat al-'Olya* (A. Modarres, Ed.). Ketabkhaneh-ye Tahuri. [in Persian]
- Naser Khosrow. (1975). *Safarnameh-ye Abu Mo'in Hamid al-Din Naser Khosrow Qobadiyani Marvazi* (M. Dabir Siyaqi, Ed.). University Press. [in Persian]
- Nezami 'Aruzi Samarqandi, A. (2001). *Chahar Maqaleh* (M. Qazvini, Ed.; revised by M. Mo'in). Jami Publications. [in Persian]
- Qazvini, Z. (1960). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-'Ibad*. Dar Beirut. [in Persian]
- S. M. McGregor. (1989). *Sharh-e Safar be Eyalat-e Khorasan va Shomal-e Gharbi-ye Afghanistan dar 1875* (A. T. Tabasi, Trans.). Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Sam'ani, A. (1998). *Al-Ansab*. Dar al-Fekr. [in Persian]
- Shahriar Adl. (1998). A look at the digital and photogrammetric surveys of Zuzan and Bastam (A. Karimi, Trans.). *Athar*, 29-30, Summer & Fall. [in Persian]
- Sheroani, Z. (1898). *Bostan al-Siyah*. [in Persian]
- Sheroani, Z. (n.d.). *Riyaz al-Siyah* (A. H. Rabbani, Ed.). Sa'di Publications. [in Persian]

Shirazi, M. M. (n.d.). *Tara'eq al-Haqa'eq* (M. J. Mahjub, Ed.). Barani Bookstore. [in Persian]

Sistan Census Report. (n.d.). *Gozaresh-e Sarshomari-ye Ostan-e Sistan*. [in Persian]

'Abd al-Razzaq Samarqandi. (2004). *Matla'-e Sa'deyn va Majma'-e Bahreyn* (A. H. Nava'i, Ed.). Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]

Torkaman, E. (1971). *'Alam-ara-ye 'Abbasi*. Golshan Publications. [in Persian]

Yaqut al-Hamawi, S. (1995). *Mo'jam al-Boldan*. Dar al-Sader. [in Persian]

Zeyn al-'Abedin Sheroani. (n.d.). *Tabaqat-e Awsaf al-Ashraf*. [in Persian]

Zia' al-Din Sajjadi. (n.d.). *Maktab-e Herat*. [in Persian]

نقش عوامل سیاسی و طبیعی در تحول معماری اسلامی در خواف از صدر اسلام تا دوره قاجار

مه‌ری ابراهیم بای سلامی^۱، عبدالرحیم قنوت^۲

^۱ کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. J.baloch2010@yahoo.com

^۲ نویسنده مسئول، دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. Nematisfahani1402@iau.ac.ir

چکیده

این پژوهش به معرفی بناهای تاریخی شهرستان خواف از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار پرداخته است. معرفی بناهای تاریخی براساس مطالعات تاریخی و معماری در بخش‌های چهارگانه شهرستان انجام گرفته و دسته‌بندی بناها نیز در این پژوهش براساس بناهای مذهبی و غیرمذهبی صورت گرفته است. روش این پژوهش بر مطالعات کتابخانه‌ای و کارهای میدانی استوار است. بررسی‌ها نشان می‌دهد بیشترین بناهای تاریخی شهرستان خواف به‌ترتیب در بخش‌های مرکزی، سنگان، سلامی و جلگه زوزن قرار گرفته‌اند؛ درحالی که تنوع بناهای تاریخی به‌ترتیب در بخش‌های سلامی، مرکزی، سنگان و جلگه زوزن مشهودتر است. اکثر بناهای تاریخی در دوره‌های قاجار، تیموری و صفوی و شاخص‌ترین آن‌ها در دوره‌های سلجوقی، خوارزمشاهی و تیموری ساخته شده است. ساخت بناها رابطه تنگاتنگی با مرکزیت سیاسی و امنیت منطقه داشته است و عوامل طبیعی به‌ویژه زلزله و طوفان و عوامل انسانی مانند نابودی بافت‌های تاریخی و کاربری نامناسب در نابودی آن‌ها تأثیرگذار بوده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی عوامل طبیعی به‌ویژه زلزله و طوفان.
۲. بررسی عوامل انسانی مانند نابودی بافت‌های تاریخی و کاربری نامناسب در نابودی آن‌ها تأثیرگذار.

سؤالات پژوهش:

۱. نقش عوامل طبیعی به‌ویژه زلزله و طوفان در نابودی بافت‌های تاریخی چگونه بود؟
۲. عوامل انسانی مانند نابودی بافت‌های تاریخی و کاربری نامناسب در نابودی آن‌ها تأثیرگذار آن چگونه بود؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۶۰

دوره ۲۲

صفحه ۷ الی ۵۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۲۴

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۴/۱۶

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلمات کلیدی

بنای تاریخی، سیاست، خواف، معماری اسلامی، امنیت.

ارجاع به این مقاله

ابراهیم بای سلامی، مه‌ری و قنوت، عبدالرحیم. (۱۴۰۴). نقش عوامل سیاسی و طبیعی در تحول معماری اسلامی در خواف از صدر اسلام تا دوره قاجار. *مطالعات هنر اسلامی*, ۶۰(۲۲)، ۷-۲۲.

[dori.net/dor/20.1001.1.*](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.407179.2246)

***** ***/

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.407179.2246](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.407179.2246)

مقدمه

بناهای تاریخی یک منطقه، تاریخ زنده آن منطقه است؛ می‌توان از این بناها به‌عنوان حلقه‌های ارتباطی، در کنار دیگر اسناد و مدارک فرهنگی و تاریخی نام برد که در شناخت بهتر منطقه نقش دارند. از این‌رو، پس از گزارشی کوتاه از بناهای تاریخی پیش از اسلام، به نکته‌هایی پیرامون بناهای تاریخی دوره اسلامی و شیوه دست‌بندی و سرانجام معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود. بررسی‌های باستان‌شناسی بیانگر سکونت و زیست گروه‌های قومی در دامنه‌های کمباد و پرآب جنوبی رشته‌کوه باخرز و شمال غرب خواف در هزاره سوم پیش از میلاد و همچنین زوزن و بیاس‌آباد در هزاره اول پیش از میلاد است که نشانه‌های سکونت نخست آن‌ها در شمال روستای ولی‌آباد و بر روی «تپه دیوی» به چشم می‌خورد. شهریار عدل معتقد است که نخستین آثار و نشانه‌های شهرنشینی، در نقطه‌های خشک فلات ایران، در خواف کشف شده است.

پیشینه چندین هزارساله خواف و رونق آن در دوره‌های اشکانیان و ساسانیان، حکایت از وجود آثار و بناهای تاریخی بسیاری از دوره پیش از اسلام در این ناحیه داشته که باگذشت زمان از بین رفته است. به‌نظر می‌رسد اشاره یاقوت در مُعْجَم‌البلدان به ساخت آتشکده‌ای در زوزن به دست حاملان آتش مقدس از آذربایجان به سیستان نخستین گزارش موجود در این زمینه باشد. آثار تاریخی پیش از اسلام در شهرستان خواف، در دودسته قرار می‌گیرد. دسته نخست: تپه‌ها و محوطه‌های باستانی مانند تپه سیاه زوزن، تپه بیاس‌آباد، تپه گورکی زوزن، تپه نیازآباد بخش سنگان و تپه دیوی بخش سلامی. دسته دوم: بقایای بناهایی مانند بنای سنگی آتشکده (سیجاوند) (سیراوند) بخش سلامی، بناهای ساسانی در فدک بخش سلامی که با تغییر کاربری به مسجد رباط زیارت تبدیل شده است، بقایای قلعه گبرهای خر گرد، بقایای سه خشت بزرگ گبری در گوشه‌ای از ایوان بنای تاریخی مسجد ملک زوزن. بناهای تاریخی دوره اسلامی (تا پایان دوره قاجار) شهرستان شامل مسجد، مدرسه، کوشک، خانه، قلعه و ارگ، بُرج، رباط، بند، آب‌انبار، ساوه، آرامگاه، آسباد و حمام است. این بناها به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ دسته نخست بناهایی که اطلاعاتی درباره آن‌ها وجود داشته مانند بناهای ثبتی و بناهای غیر ثبتی که در برخی گزارش‌های تاریخی به آن‌ها اشاره شده است. ۶۴ مورد از بناهای دسته نخست از تاریخ ۱۳۱۰/۰۶/۲۶ تا ۱۳۹۱/۰۶/۳۱ ه. ش. در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده‌اند که ۸۰٪ از آثار ثبت‌شده شهرستان را دربر می‌گیرد. دسته دوم، بناهایی که به سبب در دست نبودن اطلاعات پیرامون آن‌ها تنها به آوردن فهرست نامشان بسنده شده است. مطرح‌شدن هریک از شهرهای سلامی، خواف، زوزن، و سنگان به‌عنوان مراکز بخش‌های چهارگانه سیاسی شهرستان این امکان را فراهم آورد تا معرفی بناهای تاریخی در قالب بخش‌های چهارگانه سیاسی شهرستان انجام پذیرد؛ از این‌رو، در این پژوهش بناهای تاریخی در قالب بخش‌های چهارگانه شهرستان خواف از غرب به شرق معرفی می‌شود؛ زیرا گذشته پرشکوه و دیرپای هر یک از مراکز بخش‌ها و دهستان‌های آن‌ها سبب توجه کارشناسان و باستان‌شناسان به این شیوه معرفی بناهای تاریخی بوده است. شهرستان خواف به‌عنوان یکی از شهرهای مهم خراسان در دوره اسلامی بناهای تاریخی بسیاری دارد. با وجود اینکه از مهم‌ترین نشانه‌های اهمیت تاریخی یک منطقه، آثار و بناهای تاریخی آن است، هنوز به‌طور جدی به آن‌ها در این شهرستان توجه نشده

است. در نتیجه، بسیاری از این آثار در حالی که هنوز حتی به خوبی شناسایی و معرفی نیز نشده، رو به ویرانی است. این مسئله تهیه فرهنگی جامع از بناهای تاریخی خواف را ضروری می‌سازد؛ به‌ویژه که تاکنون اثری مستقل در این زمینه تدوین نشده است.

پراکندگی بناهای تاریخی خواف از نظر تعداد، تنوع و دوره‌های مختلف تاریخی چگونه است؟ تاکنون پژوهشی جامع درباره بناهای تاریخی خواف در دوره مورد نظر انجام نشده است. از کارهای انجام شده در این زمینه می‌توان به کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالاتی اشاره کرد که به‌نوعی به معرفی برخی از بناهای تاریخی خواف پرداخته‌اند: کتاب جغرافیای تاریخی ولایت زاوه از محمدرضا خسروی، که در بخش اول از فصل دوم آن به واژه‌شناسی و تاریخ خواف و زوزن پرداخته و در بخش سوم از همین فصل، با عنوان آثاری از گذشته‌ها تعدادی از آثار تاریخی خواف و زاوه را معرفی کرده است. کتاب سه‌جلدی «تاریخ و رجال شرق خراسان از ابراهیم زنگنه»؛ نویسنده در جلد اول که در بردارنده تاریخ سده‌های اول تا نهم ه.ق است، در زیر عنوان «روستاهای تاریخی خواف» به معرفی تعدادی از آثار تاریخی خواف پرداخته است. کتاب «خواف در گذر تاریخ» از عبدالکریم احراری رودی بیشتر به تکرار مطالب تاریخ و رجال شرق خراسان پرداخته است و تنها در فصل آخر، اطلاعاتی مختصر از وضعیت کنونی خواف ارائه کرده است. کتاب‌هایی را نیز با موضوع هنر و معماری می‌توان برشمرد: «آثار ایران» از آندره گدار ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم؛ «فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران» از نصرت‌الله مشکوتی؛ «معماری تیموری در خراسان» از برنارد اوکین ترجمه علی آخشینی؛ «معماری تیموری در ایران و توران» از دونالد ویلبر ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی؛ «مساجد خراسان» از رجبعلی لباف خانیکی و فرامرز صابر مقدم؛ این منابع به معرفی کوتاه چند بنای تاریخی شاخص شهرستان پرداخته‌اند که بیشتر بناهای معرفی شده در آن‌ها مشترک بوده است.

ب - پایان‌نامه‌ها: «آثار و ابنیه تاریخی ولایت خواف (با تکیه بر ویژگی‌های شاخص هنری)» از ناصر خوش‌آهنگ (راهنما امیر اکبری، دانشگاه آزاد بجنورد، سال ۱۳۸۵ ه.ش) نویسنده در بخش سوم پایان‌نامه به بررسی آثار و بناهای تاریخی در دو فصل با عنوان «آثار و ابنیه پیش از اسلام» و «آثار و ابنیه دوره اسلامی» با روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی پرداخته است. پایان‌نامه «معماری مساجد دوره خوارزمشاهی خراسان» اثر پروش اکبری راهنما محمد حسن سمسار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۱۳۷۴-۱۳۷۳ ه.ش در این پایان‌نامه دو مسجد دوره خوارزمشاهی شهرستان خواف از نظر باستان‌شناسی بررسی شده است.

مقاله «بافت قدیم شهرها، جلوه فرهنگ مادی و معنوی شهرهای اسلامی مورد: بافت قدیم شهر خواف» از فرامرز بریمانی و علی شعاع برآبادی (۱۳۸۸)، است. نویسندگان ضمن بررسی بافت قدیم شهر خواف، بناهای تاریخی محله‌های شهر را نیز به‌صورت مختصر و گذرا معرفی کرده‌اند.

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. اساس تحقیق بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و تحقیقات میدانی استوار است که پس از گردآوری اطلاعات و گزارش‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای SPSS و GIS ارزیابی و تحلیل شده و سایت‌های معتبر اینترنتی مورد استفاده قرار گرفته است.

موقعیت و حدود جغرافیایی خواف

در منابع مختلف پیش از هجوم مغول، تعداد معدودی از آن‌ها به گزارش ناحیه خواف پرداخته‌اند. براساس گزارش این منابع، ناحیه خواف از یک‌سو به بوشنج هرات و از سوی دیگر به زوزن می‌رسیده است؛ (سمعانی، ۱۴۱۹: ۴۱۱/۲) این درحالی است که برخی نویسندگان معاصر بر این باورند که خواف پیش از هجوم مغول حدود گسترده‌تری داشته است. (مولوی، ۱۳۸۲: ۳۶۶/۱) قزوینی نخستین کسی است که از بزرگی خواف و ادامه یافتن حدود آن تا نزدیکی شهر نسا (شهر تاریخی در ترکمنستان) در سده هفتم ه.ق سخن گفته است. (قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۶۴) پس از این گزارش تا نیمه سده هشتم ه.ق گزارشی از حدود خواف در دست نیست. با پیوستن زوزن به خواف در نیمه سده هشتم ه.ق در این تاریخ حدود خواف از غرب گسترش یافت و تثبیت شد. (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۶؛ ابوالفداء، ۱۸۴۰: ۴۴۵) در اواخر همین قرن خرگرد نیز از بوشنج جدا شد و به خواف پیوست. به این ترتیب، حدود خواف از شرق هم گسترش یافت. در گزارش جغرافی نویسان سده نهم ه.ق به زوزن و خرگرد به‌عنوان بخشی از نواحی خواف اشاره شده است. در روشن‌ترین گزارش سده نهم ه.ق، حافظ ابرو حدود جغرافیایی خواف را از شرق به نواحی باخرز، از غرب به نواحی قهستان، از شمال به ولایت زاوه (نیشابور) و از جنوب به بیابان میان قهستان، فراه و سیستان دانسته است. (اسفزاری، ۱۳۳۹: ۱۸۷/۱)؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۲۵؛ ۲۱۸: ۱۳۸۹) با توجه به گزارش‌های موجود به نظر می‌رسد حدود خواف در اواخر سده هشتم ه.ق گسترش یافته است. برای نمونه می‌توان به گسترش حدود خواف از شمال به نیشابور، از شرق تا بادغیسات هرات، از غرب تا گناباد و قهستان اشاره کرد. در این صورت علاوه بر شهرستان خواف، شهرستان تربت‌حیدریه (زاوه)، تایباد و بخشی از خاک افغانستان بخشی از قلمرو خواف بوده است. (مجد خوافی، ۱۳۴۵: ۱۲۸، ۲۸۰؛ فصیحی خوافی، ۱۳۴۱: ۲۷۴/۲-۲۷۳؛ لسترنج، ۱۳۶۷: ۴۳۸) به نظر می‌رسد این حدود در دهه سوم سده نهم ه.ق و با جداشدن زاوه از سمت شمال کاهش یافته است و با ادامه این جدایی در آخر سده نهم ه.ق، محدوده خواف تقریباً به محدوده امروزی خود برای چند دهه نزدیک شده باشد. پس از حافظ ابرو، در منابع اطلاعات زیادی درباره حدود نواحی خواف در دست نیست. در منابع دوره صفوی از خواف و باخرز با عنوان یک ولایت نام برده‌اند. (حسینی قمی، ۱۳۶۳: ۷۵۹/۲، ۹۱۵؛ ترکمان، ۱۳۵۰: ۴۵۷/۲) علاوه بر برخی منابع جغرافیایی دوره قاجار، خواف در تقسیم خراسان به هنگام سلطنت آقامحمد قاجار (۱۲۱۰-۱۲۱۱ ق.) و به‌ویژه در سال ۱۳۱۰ ه.ق از شهرهای بلوک خراسان به‌شمار آمده است. در بین نویسندگان این دوره، نویسنده طراییق الحقایق در دهه دوم سده چهاردهم ه.ق حدود آن را از خواف بالا تا تربت‌حیدریه و توابع آنجا و از خواف پایین تا نزدیکی‌های هرات گزارش داده است. (شیرازی، بی‌تا: ۶۴/۳) این ولایت با جدایی هرات از ایران (۱۲۴۹ ه.ق) به تابعیت مشهد، خراسان کنونی درآمد و با عنوان «ولایت خواف و باخرز» به مرکزیت خواف شش بخش را در بر گرفت. از سال ۱۳۱۶-۱۳۶۸ ه.ش یکی از بخش‌های پنجگان تربت‌حیدریه محسوب می‌شد.

شهرستان خواف در تقسیمات استان خراسان ۱۳۸۳ ه.ش، در شمار شهرستان‌های خراسان رضوی قرار گرفت که با مساحتی حدود ۹۷۹۷ کیلومترمربع در ۲۶۲ کیلومتری جنوب شرقی مشهد واقع شده است. برابر تقسیمات کشوری ۱۳۸۸ ه.ش این شهرستان ۴ بخش، ۵ شهر، و ۸ دهستان دارد و در طول جغرافیایی ۵۹ درجه و ۲۲ دقیقه تا ۶۰ درجه و ۵۷ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۳ درجه و ۵۹ دقیقه تا ۳۴ درجه ۵۴ دقیقه قرار گرفته است. (فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور، ۱۳۸۹: ۳)

موقعیت بخش‌ها و شهرهای شهرستان خواف از نظر تعداد و تنوع بناهای تاریخی

بناهای تاریخی معرفی شده در این پایان‌نامه ۸۱ مورد است که ۷۲ بنا به‌طور کامل معرفی شده است و ۹ بنای دیگر که اطلاعات بیشتری از آن‌ها در دست نیست، تنها به آوردن نام آن‌ها بسنده شده است. در یک برآورد کلی از بناهای تاریخی شهرستان می‌توان گفت، بخش‌های مرکزی، سنگان، سلامی و جلگه زوزن به‌ترتیب بیشترین بناهای تاریخی را داشتند. همچنین از نظر زمانی بیشترین بناها به‌ترتیب در دوره‌های قاجار، تیموری، صفوی، سلجوقی، ایلخانی، خوارزمشاهی، غزنوی و افشار ساخته شده‌اند و بناهای تاریخی از نظر تنوع شامل مسجد، مدرسه، آرامگاه، کوشک، خانه، رباط، قلعه و ارگ، برج، سد (بند)، آسباد، آسیاب، آب‌انبار، حوض‌انبار، سقاوه، یخدان و حمام است. شهرستان خواف براساس تقسیمات اقلیمی در چهارمین منطقه اقلیمی (دشت‌های فلات) قرار دارد که آب‌وهوای گرم‌وخشک در تابستان و سرد و خشک در زمستان، اختلاف درجه حرارت و بادهای همراه با گردوخاک از مهم‌ترین ویژگی‌های اقلیمی آن است. ساختار بناهای تاریخی با شرایط اقلیمی شهرستان سازگار بوده است؛ زیرا معماری سنتی برای فراهم کردن محیط مناسب زندگی با ویژگی‌های سخت اقلیمی شهرستان سازگاری داشت؛ بنابراین بناهایی مانند مدرسه، مسجد، رباط و کوشک از بناهایی درون‌گرا به‌شمار می‌روند که حیاط مرکزی آن‌ها در سطحی پایین‌تر از کوچه‌ها (معايير) قرار داشته است. ارتفاع به نسبت زیاد اتاق‌ها به‌ویژه گنبد خانه‌ها، دیوارهای سترگ، طاق‌های قوسی و گنبدی از دیگر ویژگی‌های این بناها بوده است. معماران این بناها ضمن پایبندی به اصول اولیه معماری سنتی ایران و به‌کارگیری عوامل اقلیمی برای ایجاد گرما یا سرمای موردنیاز، محیط زندگی مناسبی در برابر شرایط نامساعد محیطی فراهم آورده‌اند.

دسترسی آسان به مصالح، سابقه دیرینه کاربرد و عملکرد خوب آن‌ها سبب شد در بناها از مصالح بوم‌آوردی مانند گل، خشت و آجر استفاده شود تا در نوسان شدید دمای شبانه‌روز در منطقه، بنا اثرپذیری کم‌تری از شرایط اقلیمی داشته است. از بین این بناها سقاوه به سبب نوع کاربری (حمام) و آسباد به سبب ابتکار آن، از بناهای دیگر شاخص‌ترند. روایت‌های شفاهی، بازدیدهای میدانی و اطلاعات بناهای در شرف ثبت بیانگر فراوانی این دو نوع بندرها سطح شهرستان است. شمار آسبادها باوجود اینکه کم‌تر از تعداد سقاوه‌های ثبت شده در شهرستان است، از شاهکارهای معماری سنتی به‌شمار می‌رود که در شرف ثبت جهانی است.

از ۷۲ بنای معرفی شده، ۶۴ بندرها فهرست آثار ملی کشور ثبت شده‌اند. بناها به فراخور توان مدیریتی و کارشناسی استان، میزان اعتبارات، امکانات و عوامل دیگر، پس از شناسایی و مستندسازی بناها در سال‌های متمادی در فهرست

آثار ملی ثبت شده است. نخستین بنای ثبتی شهرستان در سال ۱۳۱۰ ه.ش و واپسین آن در سال ۱۳۸۸ ه.ش، در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است؛ این در حالی است که ثبت بیشتر بناهای تاریخی شهرستان بین سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۸۰ ه.ش انجام شده است.

در این دوره، چهار بخش شهرستان از بناهای ثبتی (ملی) برخوردار بودند؛ در حالی که در دوره‌های پیش ثبت بناهای تاریخی یک بخش خاص مورد توجه بوده است. بناهای تاریخی ثبت ملی با تعداد ۶۴ بنا، ۸۰٪ از آثار تاریخی ثبت شده شهرستان خواف را دربر می‌گیرد. پراکندگی این بناها در چهار بخش شهرستان، به ترتیب در بخش مرکزی با ۴۳.۸، سنگان با ۲۹.۷، سلامی با ۱۷.۲ و جلگه زوزن با ۹.۴ درصد است که به این ترتیب بخش مرکزی با مرکزیت است شهر خواف بیشترین بناهای ثبت شده را دربر دارد.

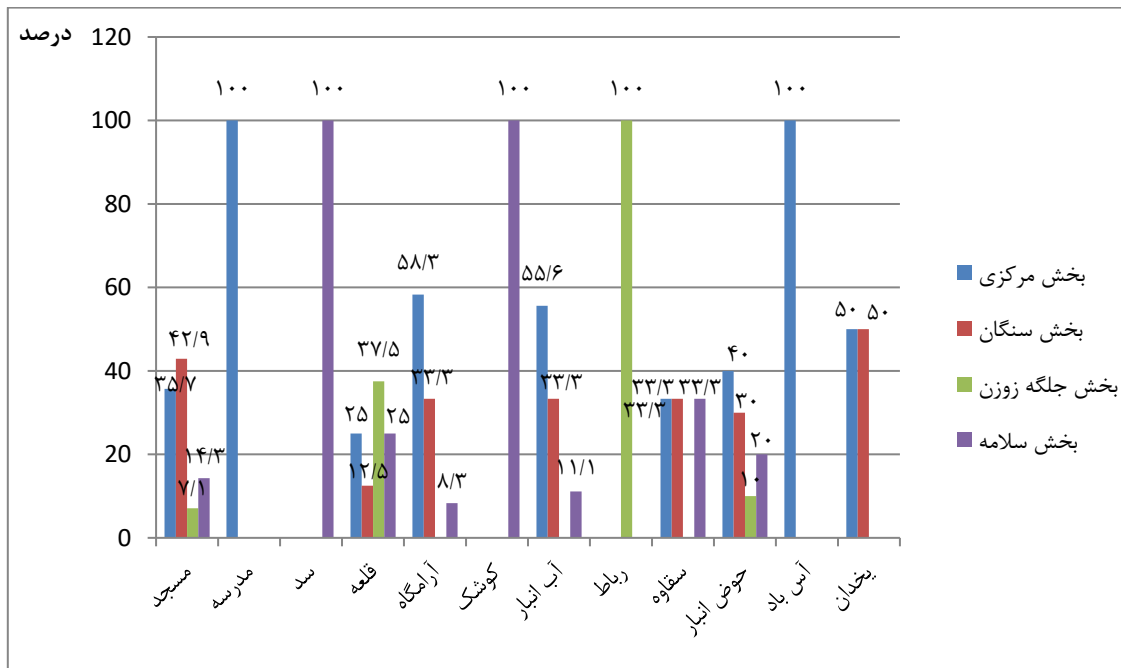
حوض انبارها که به ترتیب در بخش‌های مرکزی، سنگان، سلامی و جلگه زوزن قرار گرفته‌اند، از ساختاری مشابهی با آب‌انبارها - به‌ویژه در قسمت مخزن برخوردارند. امروزه با گسترش شهرها یا روستاها و قرار گرفتن این بناها در بافت روستایی و شهری از این بناها به‌عنوان رسمی آب‌انبار نیز نام یاد می‌شود. وجود مخزن در این نوع بناها سبب شده تا در برابر زمین‌لرزه و فشار ناشی از آن مقاومت بیشتری داشته باشند که آمار به‌جای مانده از این بناها در سطح شهرستان آن را تأیید می‌کند.

سقاوه: توزیع و پراکندگی یکسان سقاوه‌ها به‌عنوان تنها بنایی (به‌جامانده) که در سه بخش مرکزی، سنگان و سلامی دارای نسبت یکسانی بوده است و کاربرد آن به‌عنوان یک نوع از حمام‌های بومی مردم شهرستان، بیانگر نیاز و پاسخگویی یکسان به چنین بنایی است.

آسباد: از بین آسبادهای موجود در سطح شهرستان، آسبادهای نشتیفان که در فهرست آثار ملی ثبت شده، در وضعیت بهتری قرار دارد. این بندرها شرف ثبت جهانی است. وزش شدید باد در شهر نشتیفان نسبت به دیگر شهرهای خواف، بستری مناسب برای ادامه کاربری آسبادها و آبادانی آن‌ها در طول زمان فراهم آورده است. علاوه بر آن به‌نظر می‌رسد در زمان بنای آن‌ها به فن‌های ساخت بنا مانند دوری از مناطق مسکونی و قرار گرفتن بر تپه‌ها و نقاط مرتفع و ... توجه بیشتری شده است؛ به‌گونه‌ای که امکان توسعه شهر در فضای بالاتر از آسبادها وجود نداشته است.

یخدان: به ساخت این بندرها مناطق گرم و خشک توجه ویژه‌ای می‌شده است. ساخت این بناها در بخش‌های مرکزی و سنگان می‌تواند بیانگر اهمیت سیاسی این بخش‌ها در دوره قاجار و پیش از آن باشد که به‌نظر می‌رسد بالا بودن سطح رفاه و امنیت این بخش‌ها موجب ساخت آن از سوی حکمرانان شده است؛ به‌طور کلی از نظر تنوع بناهای تاریخی شهرستان (ثبتی و غیر ثبتی) به ترتیب بخش سلامی، بخش‌های مرکزی و سنگان و بخش جلگه زوزن از بیشترین تنوع برخوردارند ولی در بناهای ثبتی این تنوع به ترتیب در بخش‌های سنگان، سلامی، جلگه زوزن و مرکزی به چشم می‌خورد. علاوه بر آن شاخص‌ترین و باشکوه‌ترین بناهای شهرستان از جنبه زیبایی‌های هنری در دوره‌های سلجوقی تا

تیموری ساخته شده‌اند؛ به این دلیل گمان شده بیشترین بناهای تاریخی خواف به همین دوره‌های تاریخی اختصاص داشته است؛ در حالی که این گونه نیست.

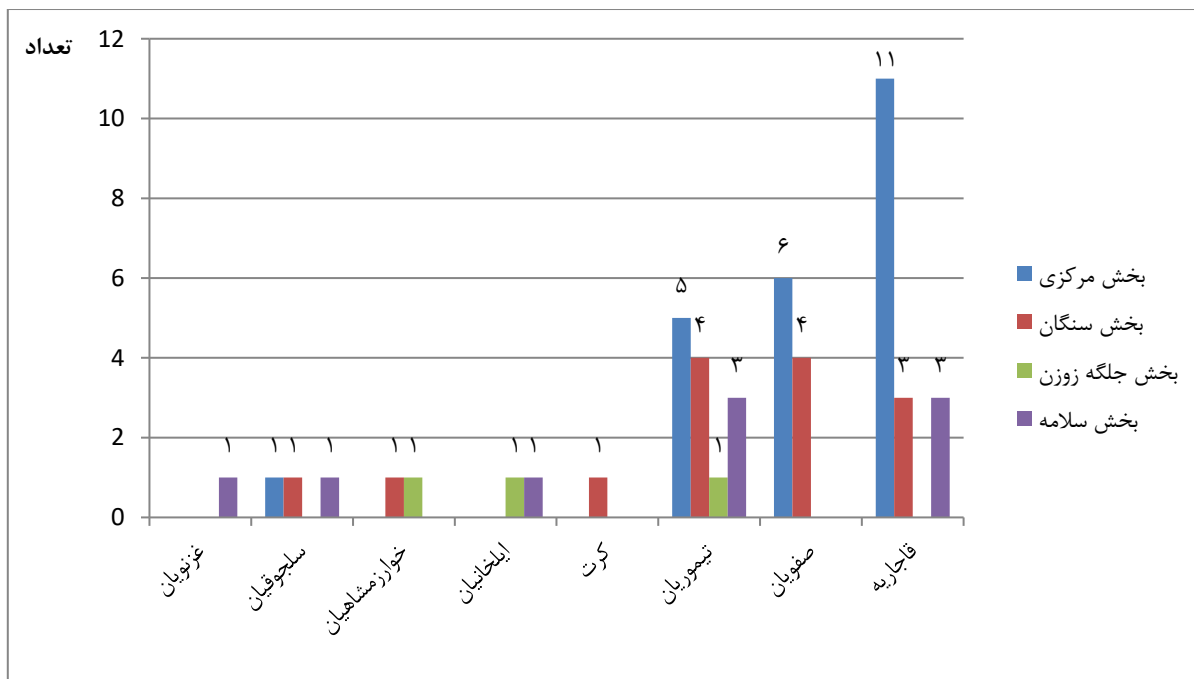
نمودار ۱. درصد هر یک از عناوین بناهای تاریخی ثبت شده در فهرست آثار ملی در سطح شهرستان خواف به تفکیک بخش

بررسی دوره‌های مختلف تاریخی از نظر بناسازی

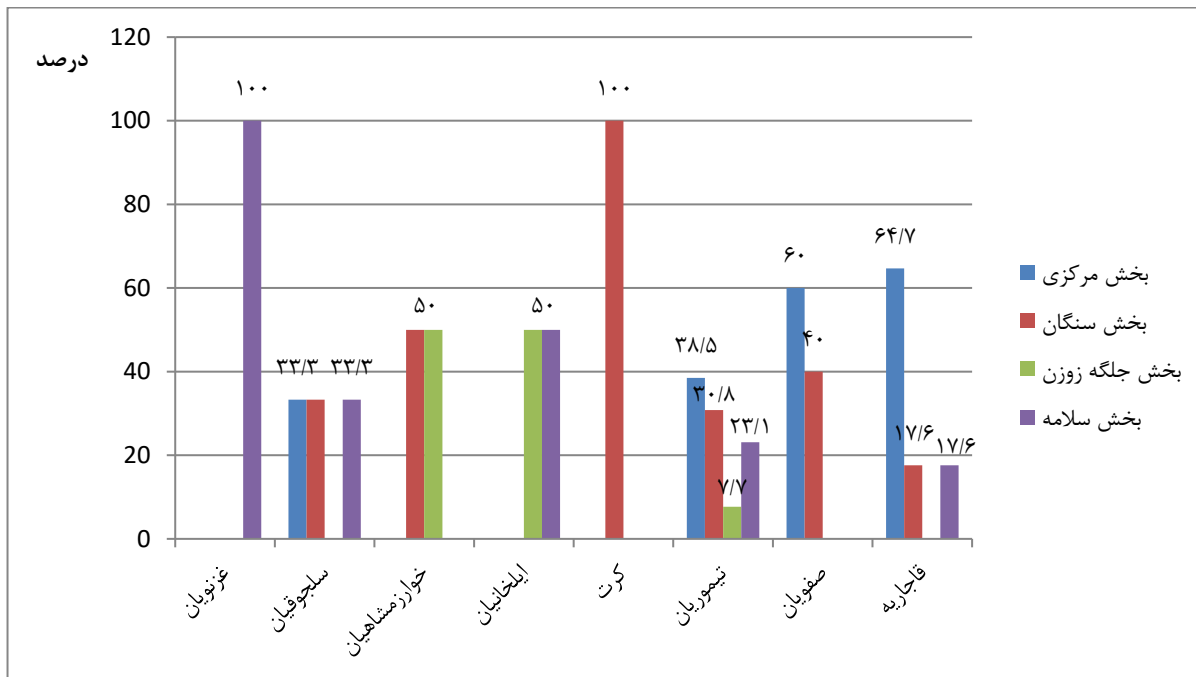
بیشتر بناهای برجای مانده از دوره صفوی مانند آسبادهای نشتیفان، حوض انبار سرده، یخدان سنگان و ... در شهرستان‌های کوچکی چون خواف در بردارنده معماری ایالتی است که کیفیت آن‌ها بیانگر این است. معماری این دوره ریشه در ساخت بناهایی برای پاسخگویی به نیازهای ساختمانی آن دوره دارد و آفرینش یک بنا با شاخصه‌های هنری در دستور کار قرار نداشته است. این سیاست در روند بناسازی دوره قاجار نیز در شرق ادامه یافت. در این دوره نیز حمایت از بناسازی به شیوه ایالتی جایگزین حمایت درباری در هنر و معماری گردید و این گونه بود که دیگر بناهایی با کیفیت برتر و به عبارتی مانند شاهکارهای هنر و معماری اسلامی این شهرستان در دوره تیموری پدید نیامد. از بناهای دوره قاجار می‌توان به قلعه آقاحسین، قلعه بغسانی، آسبادهای خواف و حوض انبار ناده اشاره کرد.

بر اساس اطلاعات موجود و در یک برداشت کلی می‌توان گفت بناسازی در هر یک از بخش‌های چهارگانه شهرستان خواف با دوره‌های آبادانی آن‌ها رابطه تنگاتنگی داشته است. برای نمونه بخش سنگان، از سده سوم ه. ق اهمیت قابل توجهی داشته و همواره از شهرهای مهم ولایت خواف به‌ویژه در سده‌های پنجم تا هفتم ه. ق بوده است. این شهر در دوره خوارزمشاهی نیز از اهمیت بسیاری برخوردار بود و برابر گزارش ابوالفداء، مرکز سیاسی ولایت خواف در سده

هشتم ه.ق بوده است. بناهای تاریخی موجود در دوره‌های سلجوقی (مسجد گنبد سنگان)، خوارزمشاهی (مسجد جامع سنگان) و ایلخانی (سقاوه نیازآباد) نشان از آبادانی و رونق بخش سنگان در این دوره‌ها دارد. به‌طور کلی بخش‌های چهارگانه خواف را می‌توان از نظر تنوع دوره‌های تاریخی این‌گونه رده‌بندی کرد: در صورت در نظر گرفتن ۴۹ بنایی که پیشینه آن‌ها با دوره یا تاریخ مشخصی تعیین شده است به ترتیب بخش‌های سنگان؛ سلامی؛ مرکزی؛ جلگه زوزن.

نمودار ۲. تعداد بناهای تاریخی ثبت‌شده هر بخش در فهرست آثار ملی در سطح شهرستان خواف در دوره‌های مختلف تاریخی

نمودار ۳. درصد بناهای تاریخی ثبت شده هر بخش در فهرست آثار ملی در سطح شهرستان خواف در دوره‌های مختلف تاریخی

بررسی رابطه امنیت و بناسازی

پس از بررسی بناهای تاریخی شهرستان خواف از نظر فراوانی، تنوع و دوره‌های تاریخی، لازم است یکی از مهم‌ترین دلایل توسعه بناهای تاریخی هر منطقه بررسی شود. از این رو با ارائه تعریفی از امنیت و اهمیت آن، به ارزیابی رابطه توسعه بناسازی با امنیت با تأکید بر درگیری‌های سیاسی و مذهبی تا پایان نیمه نخست سده چهاردهم ه. ق در شهرستان به این موضوع پرداخته می‌شود. منظور از امنیت، رهایی از هرگونه تهدید، هجوم و یا آمادگی برای رویارویی با هر حمله است که بدون آن بسترسازی برای سرمایه‌گذاری (مادی و فرهنگی) و پیشگیری از فرار سرمایه‌های مادی و معنوی امکان‌پذیر نیست؛ زیرا با وجود امنیت، تولید و تجارت به‌عنوان دو عنصر پویایی اقتصادی معنی پیدا می‌کند و باعث می‌شود یک منطقه از نظر هویت تاریخی و فرهنگی و توسعه اقتصادی و اجتماعی سرآمد شود. هرچند دستیابی کامل به امنیت و آرامش و دستاوردهای آن در شرق ایران به‌ویژه خواف، به سبب نزدیکی به مرزهای قومی و ملی، از گذشته دور تا به امروز امکان‌پذیر نبوده است، ولی براساس گزارش منابع تاریخی، برخی حکومت‌ها برای پیشبرد اهداف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خود در ایجاد امنیت موفق‌تر بوده‌اند.

در این پژوهش، درگیری‌ها، جنگ‌ها و چپاول‌های ثبت شده در دوره‌های مختلف تاریخی و بناهای برجای مانده هر یک از دوره‌های تاریخی در منطقه، مبنای بررسی است. این درگیری‌ها و رویدادهای تاریخی را می‌توان در یک دسته‌بندی کلی به صورت زیر تقسیم کرد.

الف) درگیری‌های داخلی

در دسته نخست، هجوم‌ها و ناامنی‌هایی که در سطح منطقه صورت می‌گرفته که با تاخت‌وتاز در منطقه و چپاول دارایی‌های مردم آنجا همراه بوده است. بسیاری از هجوم‌های سیاسی و مذهبی که از زمان سرکوب بهدینان (پیروان به‌آفرید) در سده دوم ه.ق تا اوایل سده چهارم ه.ق در خواف وجود داشته، از این دسته هجوم‌ها بوده است. پیامد این هجوم‌ها کاهش توان اقتصادی مردم و حکومت منطقه‌ای بوده که بر روند ساخت‌وساز تأثیر گذاشته است.

آنچه مسلم است پیامد منفی هجوم‌های زودگذر مانند هجوم خجستانی در سال ۲۶۲ ه.ق (عروضی سمرقندی، ۱۳۸۰: ۴۳؛ ابن‌اثیر، ۱۳۹۹: ۲۰۶-۳۰۲/۷) بر بناسازی، کم‌تر از حملات سازماندهی شده است؛ برای نمونه اگرچه ناآرامی زوزن سبب شد که این شهر و ملوک آن از گزارش‌های ارزشمند ناصرخسرو بی‌بهره باشند (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۷۲) و گزارشی از بناهای زوزن در این سده در دسترس نباشد. ولی کاوش‌های باستان‌شناسی در مسجد ملک زوزن بیانگر بناهایی شایان توجه از سده پنجم ه.ق در این شهر تاریخی است. (لباف خانیکی، ۱۳۷۸: ۵۷۰/۲)

پیامدهای منفی درگیری‌های نظامی و رؤیایی مستقیم با مخالفان بسیار بیشتر از شیوه جدید مبارزه در برخی حکومت‌ها مانند سلجوقیان (۴۲۹-۵۹۰ ه.ق)؛ یعنی جنگ‌های تبلیغاتی با مخالفان، است چون کارهای تبلیغاتی دو گروه مخالف سیاسی و مذهبی گاهی به پیشبرد بناسازی از سوی قدرت حاکم در منطقه منجر می‌شد؛ به‌ویژه منطق‌های که به‌عنوان دروازه ورود به قهستان از یک‌سو مورد توجه اسماعیلیان بود؛ (ابن‌اثیر، ۱۳۹۹: ۳۱۸/۱۰ و ۱۹۸/۱۱) از سوی دیگر فضای مناسبی برای کارهای تبلیغاتی و مبارزاتی سلجوقیان به‌شمار می‌رفت؛ که از دلایل مهم ساخت بناهای مهمی چون نظامیه خرگرد در منطقه خواف از سوی قدرت حاکم بود. علاوه بر این، هرگاه بناسازی با پشتیبانی مالی و سیاسی قدرتمندی انجام می‌شد، درگیری‌های سیاسی و مذهبی داخلی، تأثیر بسیار کم‌تری بر جریان ساخت‌وساز بنا داشته است. برای نمونه، درگیری‌های بین خوارزمشاهیان، غوریان ۵۴۳-۶۱۲ ه.ق و اسماعیلیان، کار ملک قوام زوزنی را در ساخت مسجد ملک زوزن متوقف نکرد؛ زیرا از یک‌سو این ساخت‌وساز نوعی مبارزه تبلیغاتی با گروه‌های مخالف مذهبی منطقه مانند اسماعیلیان ۴۸۸-۶۵۴ ه.ق به‌شمار می‌رفت که در دوره خوارزمشاهی نیز در ولایت خواف و زوزن حضور پررنگی داشتند؛ از سوی دیگر، نشان‌دهنده جایگاه و نقش مهم بانی بنا و حکومت خوارزمشاهی در پاسداشت و پیشبرد مذهب تسنن در شرق بود.

ب) حملات و هجوم‌های خارجی

این هجوم‌ها از سوی نیروهای خارجی در دو شکل لشکرکشی‌های خانمان‌برانداز مانند هجوم چنگیز و هلاکوی مغول و تیمور و لشکرکشی‌ها یا ناامنی‌های گروه‌های هم‌جوار مانند هجوم ازبکان، ترکمانان و افغانان و با ماهیتی قومی قبیل‌های بر خواف تحمیل شده است. در شکل نخست آن و به‌ویژه در آستانه لشکرکشی چنگیز، این منطقه با فرار سرمایه‌های مادی و معنوی خود روبه‌رو شد؛ مهاجرت جدال‌مُطَفَّر به نواحی مرکزی ایران و انتقال خزانه ملک زوزن به کرمان، از نمونه‌هایی است که در منابع تاریخی به آن اشاره شده است. (اسفزاری، ۱۳۳۹: ۱۸۹/۱؛ فضل‌الله، ۱۳۷۳: ۵۵۶/۱؛ جویی، ۱۳۷۸: ۲۰۹/۲)

درزمینه بناسازی نیز، بسیاری از کارهای عمرانی منطقه نیمه‌کاره رها شد که شاید مهم‌ترین آن مسجد ملک زوزن باشد. این شرایط در هجوم‌های مشابه نیز نمایان بوده است ولی با تاخت‌وتازهای مغولان در منطقه خواف، نیستی در همه ابعادش بر این ولایت سایه گستراند؛ به‌گونه‌ای که مدت‌ها طول کشید تا دوباره خواف آباد شود.

خواف و زوزن پس از هجوم مغول با تکیه بر سرمایه انسانی خود (ملوک زوزن) به بسترسازی برای آبادانی و رونق منطقه دست زدند و در این زمینه مورد توجه مردم ولایت‌های بزرگی چون هرات قرار گرفتند (هروی، ۱۳۸۵: ۱۲۶، ۱۲۷، ۴۰۲، ۴۰۳) ولی این وضعیت با لشکرکشی ایلخانان و تحرکات آن‌ها در خواف چندان دوام نیاورد؛ زیرا ملک‌فخرالدین‌گرت بیشتر شهرها و آبادی‌های خواف را تسخیر کرد و بسیاری از سرمایه‌داران و مردم خواف را کشت و ولایت خواف به میدان نمایش قدرت سلاطین گرت بدل شد؛ مانند جنگ ملک غیاث‌الدین‌گرت با خواجه مجدماضی متحد نظامی شاهزاده یسور (از شاهزادگان جغتایی ماوراءالنهر) بر سر تسلط بر راه‌های تجاری خواف و قهستان در سال ۷۲۱ ه.ق، (همان: ۷۵۰، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۹) نبرد ملک معزالدین‌گرت با امیرمسعود سربداری و شکست سربداران در زاوه خواف در سال ۷۴۳ ه.ق، سرکوب شاه علی پسر ملک سیستان ۷۰۳ ه.ق که از قهستان برای تسخیر ولایت خواف آمده بود؛ همچنین سرکوب امیرسُلمش‌بیک در ولایت خواف در سال ۷۵۶ ه.ق که به مخالفت با ملک معزالدین‌حسین‌گرت پرداخته بود. (فضل‌الله، ۱۳۵۸: ۳۶؛ سمرقندی، ۱۳۸۳: ۳۱۷/۱-۳۱۸)

به‌طور کلی ولایت خواف در دوره ایلخانی یکی از ناامن‌ترین دوره‌های تاریخی خود را سپری کرده است؛ باوجود این به گفته نویسنده تاریخ‌نامه هرات، سلاطین گرت به کارهای عمرانی در خراسان بزرگ بهای بسیار می‌دادند که بیشترین نمود آن در شهر هرات بوده است؛ (هروی، ۱۳۸۵: ۸۲) به‌نظر می‌رسد بناسازی در ولایت خواف در دوره ایلخانی پس از برقراری آرامش و ثبات سیاسی در منطقه و امان دادن به خواجه مجد ماضی صورت گرفته است. هرچند آثار و بناهای برجای‌مانده این دوره (سقاوه نیازآباد)، از چشمگیر نبودن این بناها حکایت دارد، اما می‌توان گفت بخشی از کم‌رنگ‌بودن ساخت‌وساز منطقه ممکن است به سیاست گرتیان در پشتیبانی نکردن از این ولایت درزمینه بناسازی و بخشی دیگر به درگیری‌ها و شورش‌های بسیار که در خواف رخ داده برگردد؛ به‌گون‌های که در جریان استقلال‌خواهی و شورش‌هایی مانند قیام پهلوان محمدبن‌محمود پاسگان در سال ۶۹۴ ه.ق و قیام خواجه مجد ماضی (خوافی) در ۷۲۱ ه.ق، ثروت‌ها و سرمایه‌های بسیاری به‌عنوان غنیمت‌های جنگی از ولایت خواف خارج و صرف مرمت برخی بناهای هرات از جمله مسجد جامع هرات شد. (همان: ۴۲۴، ۷۵۹) در جریان سرکوب خواجه مجد ماضی (خوافی) بسیاری از بناها آسیب دید یا ویران شد و هزینه‌های بسیاری بر این ولایت تحمیل شد که توان مالی برای بناسازی را از حکمرانان محلی خواف گرفت.

براساس آمار بناهای برجای‌مانده از دوره تیموری، می‌توان به گستردگی کارهای عمرانی در قلمرو و ولایت‌های این حکومت پی برد. آرامش و ثبات سیاسی که جانشینان تیمور به‌ویژه شاهرخ فراهم کردند باعث رونق اقتصادی شد که این خود الهام‌بخش آفرینش بناهای بی‌شماری در سراسر ایران و توران گردید. روند بناسازی دوره تیموری می‌تواند با

اهدافی مانند توزیع عدالت و آزادی، تقویت دین، ساختن بناهای خیریه، برقراری امنیت در جاده‌ها و توسعه کشور، که حافظ ابرو برای یک دولت برحق برمی‌شمارد، بی‌ارتباط نباشد. (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۶۸)

یکی از ولایت‌هایی که در کانون آبادانی قرار گرفت ولایت خواف (در خراسان غربی) بود که به سبب انحرافی که در مسیر راه‌های بازرگانی پیش آمد؛ همچنین، به سبب حضور چند تن از وزیران کارآمد خوافی که با خانواده سلطنتی رابطه نزدیک داشتند، موقعیت مناسبی پیدا کرده بود؛ شکوفایی و آبادانی خواف به دنبال عبور شاخ‌های از راه ابریشم بود که از هرات می‌آمد و از طریق خواف به قهستان و ولایت کرمان و سپس به آب‌های خلیج فارس ما رسید. (سمرقندی، ۱۳۸۳: ۵۱۴/۲-۵۱۲؛ ویلبر، ۱۳۷۴: ۵۶) به نظر می‌رسد رباط کال جنگی از جمله بناهایی است که در این مسیر مهم تجاری قرار داشته است؛ بنابراین خواف یکی از کانون‌های حمایتی تیموری شد و سیاستمداران خوافی در حکومت تیموری از درآمدهای سرشار املاکی که در خارج از هرات و زادگاه خود به سبب اثبات وفاداری و خدماتی که در دستگاه سلطنتی کرده، بهره‌مند شده بودند، شهرهای منطقه خواف را با زیباترین شاهکارهای معماری تیموری آراستند. مدرسه غیاثیه خرگرد، مسجد جامع خواف، مسجد جامع نشتیفان و مزار خواجه مجد ماضی (خوافی) از بناهای شاخص منطقه در این دوره تاریخی به‌شمار می‌روند. به‌گونه‌ای که سبک معماری برخی بناها مانند غیاثیه خرگرد گواهی بر یک نظام حکومتی متمرکز و قوی و نظام اقتصادی نیرومند است.

در سراسر دوره قاجار، دو گروه ترکمانان و افغانان عامل اصلی ناامنی بودند. (سمرقندی، ۱۳۸۳: ۱۰۳۳-۱۰۴۴؛ روملو، بی‌تا: ۲۶۳؛ استرآبادی، ۱۳۶۸: ۹۸-۱۰۳) برابر اطلاعات منابع تاریخی و گزارش سفرنامه‌نویسان، چپاولگری‌های ترکمانان که از ابتدای سلطنت آقا محمدخان قاجار ۱۲۱۰-۱۲۱۱ ه.ق تا دهه‌های پایانی سده سیزدهم ه.ق خراسان و خواف را تهدید می‌کرد، پیامدهای منفی بر امنیت و پیرو آن اقتصاد و روند بناسازی منطقه خواف داشته است. (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷: ۱۳۴۷/۳-۱۳۴۹؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۲۹۲/۲، ۱۲۹۱؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۵۵۸/۳)

بخش بزرگی از این ناامنی به موقعیت ژئوپلیتیکی منطقه مربوط می‌شود؛ به بیان دیگر، می‌توان گفت از یک سو همسایگی با این گروه‌های قومی و از سوی دیگر، موقعیت ولایت خواف به‌عنوان یکی از دروازه‌های مهم ورود به هرات و به‌ویژه افغانستان سده سیزدهم ه.ق و شهر هرات به سبب موقعیت سوق‌الجیشی آن به‌عنوان دروازه هندوستان در کانون توجه دو قدرت بزرگ انگلیس و روسیه قرار داشت. (کرزن، ۱۳۸۰: ۲۷۷؛ مک گرگر، ۱۳۶۸: ۲۴۲، ۲۰۸، ۲۰۷/۱)

عوامل آسیب‌رسان و ویرانگر

به‌طور کلی عوامل ویرانگر بناهای تاریخی خواف را در دسته‌بندی کلی می‌توان به عوامل آسیب‌رسان طبیعی و انسانی تقسیم کرد:

عوامل ویرانگر طبیعی: در شهرستان خواف این عوامل شامل زلزله، بادهای ۱۲۰ روزه، نوسان‌های دما و رطوبت است که در این میان زلزله، که آندره گدار از آن به‌عنوان دشمن جانی بناهای تاریخی ایران یاد کرده، (گدار، ۱۳۶۵: ۲۶۰/۲) مهم‌ترین عامل طبیعی آسیب‌رسان و ویرانگر بناهای تاریخی خواف به‌شمار می‌رود. پیامدهای منفی زلزله بر بدنه بیشتر

بناهای تاریخی شهرستان خواف از جمله مسجد جامع سنگان، مسجد جامع نشتیفان، مسجد جامع ملک زوزن و ... نمایان است. (لباف خانیکی، ۱۳۶۷: ۹۷؛ ۱۳۸۱: ۲؛ مجدخوافی، ۱۳۴۵: ۱۱۸)

ویرانگرترین زلزله‌ای که در تاریخ منطقه خواف ثبت شده، زلزله جیزد (جرد) است که در چهارده ربیع‌الاول سال ۷۳۷ ه. ق رخ داده است و بزرگی آن را ۷.۶ ریشتر تخمین زده‌اند. در این زلزله شهرها و روستاهای بین جرد تا زوزن در ولایت خواف ویران شد. (همان: ۱۱۸؛ امبرسز و ملویل، ۱۳۷۰: ۱۴۷-۱۴۸) مسجد ملک زوزن و قصر قاهره زوزن (قلعه قاهره) از نمونه‌هایی آسیب‌دیده و ویران شده آن است. به نظر می‌رسد استفاده از مصالح آجری در ساخت قلعه قاهره زوزن نسبت به بنای مشابه (کوشک سلامی)، که از خشت استفاده شده است، سبب ویرانی قلعه قاهره شده است. هرچند بناهای خشتی و آجری عملکرد نامناسبی در برابر زلزله داشته‌اند ولی مصالح خشتی به سبب یکپارچگی و چسبندگی بیشتر مصالح به‌ویژه باگذشت زمان، مقاومت و ایستایی بیشتری دارند. در نتیجه ماندگاری کوشک سلامی با وجود نزدیکی به کانون زلزله (جیزد) نسبت به قلعه قاهره و مسجد ملک زوزن، شاید به این سبب، بوده باشد.

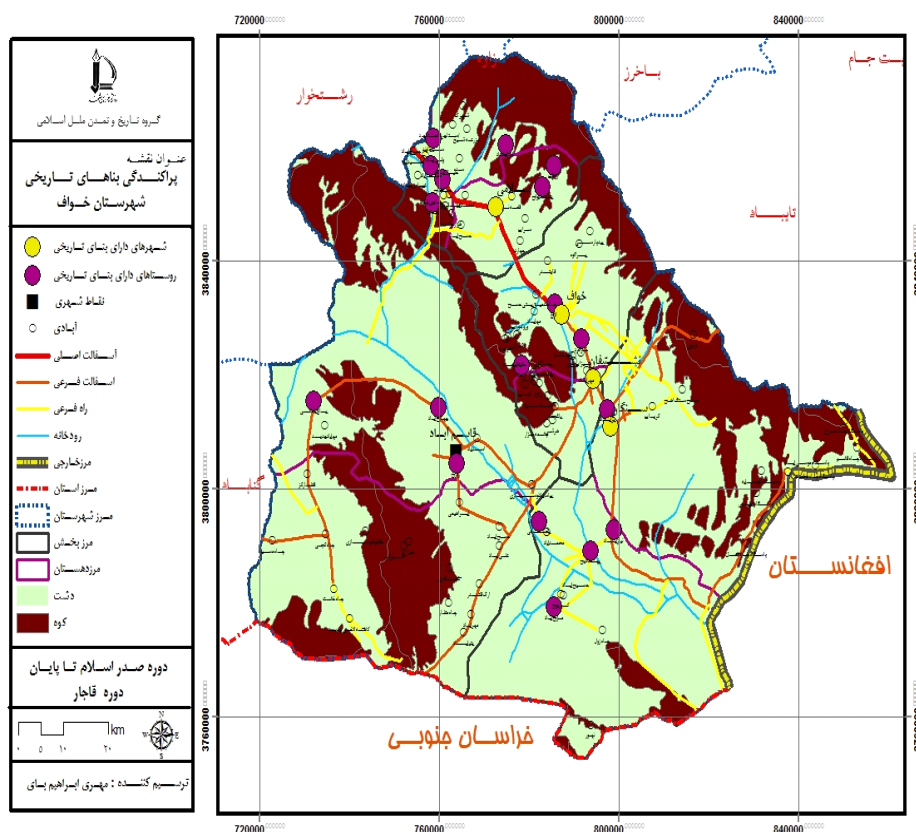
هرچند به زلزله‌های پیش‌ازین تاریخ اشاره نشده، به نظر می‌رسد که این منطقه از زلزله‌های مشابهی که در نیشابور رخ داده، تأثیر پذیرفته است. از جمله زلزله سال ۶۰۵ ه. ق، که با بزرگی ۷.۶ ریشتر به شدت در خراسان باختری احساس شده بود. از دیگر زلزله‌ها، زلزله ۶.۶ یا ۶.۸ ریشتری قاینات (کریزان) در آبان ماه ۱۳۵۸ ه. ش که گستردگی خسارت و کشته‌های آن از کریزان تا خواف (بخش جلگه زوزن) را در برمی‌گرفت. (ابن‌اثیر، ۱۳۹۹: ۱۸۷/۱۲؛ امبرسز و ملویل، ۱۳۷۰: ۱۳۱-۱۳۰) واپسین زلزله در شهرستان خواف با ۵.۴ ریشتر، تیرماه ۱۳۹۱ ه. ش صورت گرفت که سبب فروریختن برخی از آجرهای مسجد ملک زوزن و جداشدن برخی از کاشی‌های ایوان غربی آن گردید. (بازدید میدانی نگارنده)

همپوشانی و همخوانی نزدیک میان لرزه‌های جدید با الگوی درازمدت گذشته (امکان برگشت یا تکرار یک زلزله شدید با یک دوره زمانی ۵۰ یا ۱۰۰ ساله در منطقه)، همواره زلزله را به‌عنوان عامل ویرانگری بناهای تاریخی خواف مطرح می‌کند. علاوه بر آن شهرستان خواف در پهنه‌بندی خطر نسبی زمین‌لرزه در ایران، از منطقه‌های با خطر بالا، گزارش شده است. محدوده این شهرستان در یک سامانه پیچیده از گسل‌ها با روند شمال غربی به جنوب شرقی واقع شده است؛ گسل درونیه از حاشیه ارتفاعات شمالی دشت خواف می‌گذرد گسل هریرود از شرق، گسل خواف نیز در جنوب غرب و جنوب است که دوره برگشت زلزله بالایی دارد. (فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور، ۱۳۸۹: ۲۲).

از دیگر بلاهای طبیعی که به نظر می‌رسد با توجه به اقلیم منطقه، نقشی چشمگیر در آسیب‌رسانی به بناها داشته باشد، خشک‌سالی و ترک شهرها و روستاها از سوی مردم و از دست رفتن کاربری بناها بوده است. آسیب‌پذیری آب‌انبار جهان‌آباد نیز پیامد خشک‌سالی و ناامنی روستا در چند دهه اخیر بوده است. با توجه به اینکه توسعه و آبادانی ولایت خواف در دوره ایلخانی تحت تأثیر درگیری‌ها و بلاهای طبیعی بسیار این دوره (به‌ویژه هم‌زمان با حکمرانی آلکرت بر هرات و ولایت‌های آن) دچار رکود شده بود؛ احتمال می‌رود یکی از دلایل بناسازی خواف در دوره تیموری، بازسازی

ویرانگری‌های جنگ، زلزله، بیماری‌ها و خشک‌سالی در ولایت‌های مختلف از جمله خواف رخ داده، انجام گرفته شده باشد.

بادها به‌عنوان دومین عامل طبیعی آسیب‌رسان سبب فرسایش سطحی ابنیه در تمام فصل‌های سال به‌ویژه در فصل تابستان می‌شود که مهم‌ترین این بادها بادهای ۱۲۰ روزه یا بادهای شدید کویری است که با سرعت زیاد و با آوردن دانه‌های شن موجب فرسایش درازمدت می‌شود. این فرسایش با از بین رفتن آبادی‌ها و گیاهان و شبکه‌های حفاظتی گذشته مانند برج و بارو و ... به‌ویژه در مورد بناهای سبک‌تر و تک بناهای بیرون از مناطق مسکونی شتاب بیشتری می‌گیرد. مسجد ملک زوزن، آسبادهای خواف و برخی آسبادهای نشتیفان، قسمت تابستان‌نشین مسجد خطیب سنگان، قلعه بزه بلقیس و قلعه دختر، چشمه قلعه از جمله بناهای آسیب‌دیده بر اثر وزش باد شدید است. نوسان دما در طول شبانه روز در فصل‌های مختلف (مانند مسجد جامع سنگان)، رطوبت برج‌های مانده از فصل زمستان (کوشک سلامی)، نابودی بافت‌های تاریخی در راستای اجرای طرح‌های امنیتی شرق کشور در دهه ۷۰ ه.ش (ارگ قلیچ‌خانی و قلاع سنگان) و تغییر حکومت‌ها (آسیب‌پذیری مدرسه غیاثیه و ویرانی نظامیه خرگرد) از دیگر عوامل آسیب‌رسانی بناهای شهرستان بوده است.

تصویر ۱. نقشه پراکندگی بناهای تاریخی شهرستان خواف

جدول ۱. بناهای تاریخی شهرستان خواف

شهر یا روستا	نام بنا	قدمت	شماره ثبت	تاریخ ثبت
روستای فدک	مسجد رباط زیارت	غزنوی	۷۴۹۱	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	آبانبار رباط زیارت	قرن ۹ ه.ق	۷۴۷۵	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	سقاوه رباط زیارت	اواخر قاجار	۷۴۸۰	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
روستای سلمان	آبانبار سلمان	اواخر قاجار	۲۳۰۹۲	۱۳۸۷/۰۵/۰۲
روستای نصرآباد	مسجد نصرآباد	قاجار	۱۳۲۰۲	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	حمام نصرآباد	قاجار	-	-
روستای سیجاوند	مزار شیخ قطب‌الدین شکرریز	صدر اسلام تا صفویه	۸۷۴۱	۱۳۸۲/۰۳/۱۰
	آبانبار سیجاوند	تیموری	۸۷۴۰	۱۳۸۲/۰۳/۱۰
روستای خیرآباد	قلعه بزه (بلقیس)	قرن ۸ ه.ق	۲۷۷۵	۱۳۷۹/۰۵/۱۹
روستای رزداب	برج رزداب	قاجار	-	-
	حمام رزداب	قاجار	-	-
	آسیاب رزداب	قاجار	-	-
شهر سلامی	کوشک سلامی	سلجوقی - معاصر	۶۴۳۰	۱۳۸۱/۰۷/۰۷
	بند سلامی	قرن ۹ ه.ق	۲۴۵۴	۱۳۸۷/۰۷/۱۹
روستای بندیوان	قلعه میاه بندیوان	قرن ۹-۱۰ ه.ق	۱۳۳۱۲	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
روستای لاج	مزار کبودانی	تیموری	۴۴۵۹	۱۳۸۰/۰۵/۱۱
	مزار شاهزاده‌های شیرخانه	صفوی	۷۴۷۹	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	قلعه آقاحسین	اواخر قاجار	۲۹۰۵۳	۱۳۸۸/۱۱/۱۳
	آبانبار شاهزاده‌های شیرخانه	تیموری	۷۴۹۳	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	آبانبار لاج	قرن ۱۰ ه.ق	۱۳۲۰۸	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
شهر خواف	مسجد جامع خواف	تیموری-معاصر	۱۹۲۷	۱۳۷۶/۰۷/۲۰
	مسجد بلال	قاجار	۱۳۲۰۳	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	مسجدالنبی	اواخر قاجار	۲۴۹۸۸	۱۳۸۷/۱۲/۱۸
	مزار پیراحمد خوافی	اواخر قاجار	۱۳۲۰۷	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	باغ‌مزار و مسجد حافظ ابرو	تیموری-صفویه	۸۷۳۹	۱۳۸۲/۰۳/۱۰
	مزار بی‌بی حور و بی‌بی نور	اواخر قاجار	۲۴۹۹۹	۱۳۸۷/۱۲/۱۸
	مزار خواجه‌بار	قاجار	۸۲۷۳	۱۳۸۲/۰۱/۲۴
	خانه قریشی	قاجار	-	-
	ارگ قلبیخانی	قاجار	-	-
	آبانبار خطیب	تیموری	۱۱۰۵۳	۱۳۸۳/۰۵/۱۷
	آبانبار خواجه‌بار	تیموری-صفوی	۷۴۸۸	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	آبانبار سیف‌الدین باخرزی	قرن ۱۰ ه.ق	۱۳۱۹۶	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	آس‌بادهای خواف	قاجار	۲۹۰۸۶	۱۳۸۸/۱۱/۱۳
	آبانبار سرده	صفوی	۱۳۲۱۲	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	آبانبار آقاحسین	قاجار	۴۴۶۰	۱۳۸۰/۰۵/۱۱
	آبانبار ناده	قاجار	۱۳۲۰۰	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	سقاوه میان‌ده	قاجار	۲۴۹۸۳	۱۳۸۷/۱۲/۱۸
یخدان خواف	قاجار	۱۲۳۹۶	۱۳۸۴/۰۵/۱۱	
روستای ارزنه	قلعه ارزنه	قرن ۱۲-۱۴ ه.ق	۲۹۰۵۱	۱۳۸۸/۱۱/۱۳

بخش سلامی

بخش مرکزی

تاریخ ثبت	شماره ثبت	قدمت	نام بنا	شهر یا روستا	
۱۳۸۱/۱۱/۱۲	۷۴۹۱	غزنوی	مسجد رباط زیارت	روستای فدک	بخش سلامی
۱۳۸۱/۱۱/۱۲	۷۴۷۵	قرن ۹ ه.ق	آبانبار رباط زیارت		
۱۳۸۱/۱۱/۱۲	۷۴۸۰	اواخر قاجار	سقاوه رباط زیارت		
۱۳۸۷/۰۵/۰۲	۲۳۰۹۲	اواخر قاجار	آبانبار سلمان	روستای سلمان	
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۲۰۲	قاجار	مسجد نصرآباد	روستای نصرآباد	
-	-	قاجار	حمام نصرآباد		
۱۳۸۲/۰۳/۱۰	۸۷۴۱	صدر اسلام تا صفویه	مزار شیخ قطب‌الدین شکرریز	روستای سیجاوند	
۱۳۸۲/۰۳/۱۰	۸۷۴۰	تیموری	آبانبار سیجاوند	روستای خیرآباد	
۱۳۷۹/۰۵/۱۹	۲۷۷۵	قرن ۸ ه.ق	قلعه بزه (بلقیس)	روستای رزداب	
-	-	قاجار	برج رزداب		
-	-	قاجار	حمام رزداب		
-	-	قاجار	آسیاب رزداب	شهر سلامی	
۱۳۸۱/۰۷/۰۷	۶۴۳۰	سلجوقی - معاصر	کوشک سلامی		
۱۳۸۷/۰۷/۱۹	۲۴۵۴	قرن ۹ ه.ق	بند سلامی		
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۳۱۲	قرن ۹-۱۰ ه.ق	قلعه میاه بندیوان	روستای بندیوان	
۱۳۱۰/۱۰/۱۵	۱۲۵	سلجوقی	نظامیه خرگرد	روستای خرگرد	
۱۳۱۰/۱۰/۱۵	۱۲۶	تیموری	مدرسه غیاثیه خرگرد		
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۱۹۹	قرن ۹-۱۰ ه.ق	مزار میر قوام‌الدین شیرازی		
۱۳۸۵/۱۲/۰۶	۱۷۴۲۸	صفوی	مزار خدیجه خاتون		
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۲۰۶	قرن ۱۲-۱۳ ه.ق	آبانبار خرگرد		
۱۳۸۲/۰۱/۲۴	۸۲۶۹	قرن ۹ ه.ق	مسجد جامع نشتیفان	شهر نشتیفان	
-	-	تیموری	آبانبار نشتیفان		
۱۳۸۱/۱۱/۱۲	۷۴۹۰	صفوی	آس‌بادهای نشتیفان		
۱۳۱۸/۱۱/۲۰	۳۴۰	قرن ۷ ه.ق	مسجد ملک زوزن	روستای زوزن	بخش جلگه زوزن
-	-	قرن ۷ ه.ق	قلعه قاهره زوزن		
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۲۱۱	قرون میانه اسلامی	قلعه ده‌برزو		
۱۳۸۳/۰۶/۱۶	۱۱۱۳۴	تیموری-صفوی	قلعه سنگی منگون		
۱۳۸۲/۰۱/۲۴	۸۲۷۱	ایلخانی	قلعه دختر چشمه قلعه	روستای جهان‌آباد	
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۲۰۹	قاجار	آبانبار جهان‌آباد		
-	-	قاجار	حمام جهان‌آباد		
۱۳۸۲/۰۱/۲۸	۸۲۷۲	تیموری	رباط کال جنگی	روستای باغبخشی	
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۲۱۰	اواخر صفویه	مسجد برآباد	روستای برآباد	بخش سنگان
۱۳۸۵/۱۲/۱۴	۱۷۸۷۶	صفویه	مزار شیخ صوفی		
-	-	قاجار	آس‌باد برآباد		
۱۳۸۵/۱۲/۰۶	۱۷۴۳۵	تیموری	آبانبار جوجوی		
۱۳۸۳/۰۵/۱۷	۱۱۰۳۸	قرون متاخر اسلامی	آبانبار سینه		
۱۳۸۷/۱۲/۱۸	۲۴۹۹۴	صفویه	آبانبار میدان	شهر سنگان	
۱۳۲۱/۰۳/۲۰	۳۶۰	قرن ۶ ه.ق	مسجد گنبد سنگان		
۱۳۷۶/۰۷/۲۰	۱۹۲۶	خوارزمشاهی	مسجد جامع سنگان		
۱۳۸۱/۱۱/۱۲	۷۴۹۵	تیموری	مسجد سلطان شکرپار		
۱۳۸۴/۰۵/۲۲	۱۳۲۰۵	قرن ۱۱-۱۲ ه.ق	مسجد خطیب		

شهر یا روستا	نام بنا	قدمت	شماره ثبت	تاریخ ثبت
روستای فدک	مسجد رباط زیارت	غزنوی	۷۴۹۱	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	آبانبار رباط زیارت	قرن ۹ ه.ق	۷۴۷۵	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	سقاوه رباط زیارت	اواخر قاجار	۷۴۸۰	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
روستای سلمان	آبانبار سلمان	اواخر قاجار	۲۳۰۹۲	۱۳۸۷/۰۵/۰۲
روستای نصرآباد	مسجد نصرآباد	قاجار	۱۳۲۰۲	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	حمام نصرآباد	قاجار	-	-
روستای سیجاوند	مزار شیخ قطبالدین شکرریز	صدر اسلام تا صفویه	۸۷۴۱	۱۳۸۲/۰۳/۱۰
	آبانبار سیجاوند	تیموری	۸۷۴۰	۱۳۸۲/۰۳/۱۰
روستای خیرآباد	قلعه بزه (بلقیس)	قرن ۸ ه.ق	۲۷۷۵	۱۳۷۹/۰۵/۱۹
روستای رزداب	برج رزداب	قاجار	-	-
	حمام رزداب	قاجار	-	-
	آسیاب رزداب	قاجار	-	-
شهر سلامی	کوشک سلامی	سلجوقی - معاصر	۶۴۳۰	۱۳۸۱/۰۷/۰۷
	بند سلامی	قرن ۹ ه.ق	۲۴۵۴	۱۳۸۷/۰۷/۱۹
روستای بندیوان	قلعه میاه بندیوان	قرن ۹-۱۰ ه.ق	۱۳۳۱۲	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	مزار رکن الدین محمود سنگانی	قاجاریه	۱۳۲۰۱	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
	قلعه سنگان	قاجار	-	-
	آسباد سنگان	قاجار	-	-
	آبانبار سلطان شکر بار	تیموری	۸۲۶۸	۱۳۸۲/۰۱/۲۴
	یخدان سنگان	صفویه - قاجار	۱۳۲۱۳	۱۳۸۴/۰۵/۲۲
روستای نیازآباد	مسجد قدیمی نیازآباد	قاجار	۲۹۰۴۷	۱۳۸۸/۱۱/۱۳
	مزار خواجه مجد ماضی	قرن ۹ ه.ق	۷۴۸۶	۱۳۸۱/۱۱/۱۲
	خانه نیازآباد	قاجار	-	-
	آبانبار نیازآباد	صفویه	۲۴۹۹۶	۱۳۸۷/۱۲/۱۸
روستای بغسانی	سقاوه نیازآباد	قرن ۸ ه.ق	۸۲۷۰	۱۳۸۲/۰۱/۲۴
	قلعه بغسانی	قاجار	۲۸۱۰۲	۱۳۸۱/۰۹/۰۱
روستای بهدادین	آبانبار بهدادین	قاجار	-	-
	برج بهدادین	قاجار	-	-
روستای مژن آباد	مزار شیخ عبدل	قرن ۵-۶ ه.ق	۱۷۴۱۶	۱۳۸۵/۱۲/۰۶
	حوض انبار چهاریار	قرون متاخر اسلامی	۱۳۲۰۷	۱۳۸۴/۰۵/۲۲

نتیجه گیری

شهرهای تاریخی خواف از گذشته تاکنون اهمیت سیاسی و تاریخی خود را در شهرستان حفظ کرده‌اند و اکنون به‌عنوان مراکز بخش‌های سیاسی خواف از نظر برخوردار از بناهای تاریخی اهمیت بسیاری دارند. بناهای تاریخی مهم‌ترین جاذبه گردشگری این شهرها و به‌طور کلی شهرستان خواف به‌شمار می‌رود. این بناها با ۶۴ مورد ۸۰٪ آثار تاریخی ثبت‌شده شهرستان را دربر می‌گیرند. بیشترین بناهای تاریخی به ترتیب در بخش‌های مرکزی، سنگان، سلامی و جلگه

زوزن قرار دارند. بیشترین تعداد بناهای تاریخی به ترتیب در دوره‌های قاجار، تیموری، صفوی، سلجوقی، ایلخانی، خوارزمشاهی، غزنوی و افشار ساخته شده‌اند؛ درحالی‌که شاخص‌ترین آن‌ها به دوره‌های سلجوقی، خوارزمشاهی و تیموری اختصاص دارند. بخش‌های سلامی، مرکزی، سنگان و جلگه زوزن از نظر تنوع بناهای تاریخی (ثبتی و غیر ثابتی) بیشترین اهمیت را دارند؛ درحالی‌که تنوع بناهای تاریخی ثبت شده در بخش‌های سنگان، سلامی، زوزن و مرکزی مشهودتر است.

۱- مقاوم‌سازی بناها و مستندکردن تصویری آن‌ها برای مقابله با خطر زلزله؛ در این اقدام می‌توان اولویت مقاوم‌سازی را به بناهایی اختصاص داد که نسبت به برخی بناها مانند آب‌انبارها و حوض انبارها، از جهت ساختاری، ایستایی و پایداری کم‌تری در برابر زلزله دارند؛ زیرا بناهایی مانند آب‌انبار و حوض انبار به سبب ساختار زیرزمینی و ظرفیت و توان مناسب آن‌ها در برابر فشارهای زلزله و آب، نسبت به سایر بناها ماندگاری بیشتری داشته‌اند.

۲- ایجاد شبکه‌های حفاظتی مانند کاشت ردیف‌بندی‌هایی از درختان مقاوم چون کاج برای حفظ تک‌بناها در برابر عوامل طبیعی مانند وزش باد و طوفان.

۳- دور کردن آب باران و رطوبت از بناهای تاریخی به‌ویژه در بناهای تاریخی خشتی شهرستان.

۴- قرارداد برنامه‌های نظافت هفتگی یا دوره‌ای برای بناهای تاریخی شهرستان جهت برطرف کردن آلودگی‌های بیولوژیکی از سطح آن‌ها.

۵- توجه به اهمیت حفظ بافته‌ای تاریخی شهرها و روستاها در راستای کمک به حفظ بناهای تاریخی آن‌ها.

۶- حذف کاربری نادرست بناها از سوی مردم و ترجمان‌های دولتی و احیای کارکرد مناسب اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بناها به‌ویژه در مورد تک‌بناها.

۷- افزایش پروژه‌های مرمتی سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان از چهار بنای کنونی یعنی مسجد ملک زوزن، مسجد جامع و گنبد سنگان و مدرسه غیاثیه خرگرد و مشارکت بیشتر فرمانداری و دهیاری‌های شهرستان در طرح‌های مشارکتی جهت مرمت اضطراری بناها که در این صورت به‌طور چشمگیر از کارهای مرمتی ناآگاهانه غیراصولی کاسته خواهد شد.

منابع و مآخذ

- ابراهیم‌بای سلامی، غلامحیدر. (۱۳۸۵). «شهرهای جدید بر مدار شهرهای قدیم»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۱، ش ۲.
- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۹۹/۵۱۹۷۹م). الکامل فی التاریخ، بیروت، دارصادر.
- ابن‌یمین فریومدی. (بی‌تا). دیوان اشعار، بتصحیح و اهتمام حسینعلی باستانی راد، تهران، کتابخانه سنایی.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی. (۱۸۴۰م). تقویم البلدان، بتصحیح ماک کوسکین دیسلان، باریس، دارالطباعة السلطانية.
- استرآبادی، میرزا مهدی. (۱۳۶۸). تاریخ جهانگشای نادری، تهران، دنیای کتاب.
- اسفزاری، معین‌الدین. (۱۳۳۸-۱۳۳۹). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، تصحیح سید محمد کاظم امام، تهران، دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه. (۱۳۶۸). مرآة البلدان، با تصحیح و حواشی عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران.
- امبرسز، نیکلاس نیکلاس و ملویل، چارلز پیتر. (۱۳۷۰). تاریخ زمین لرزه‌های ایران، ترجمه ابوالحسن رده، تهران، آگاه.
- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- آیتی، محمدحسن. (۱۳۲۷). بهارستان (در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان)، به همت معصوم‌خان خزیمه، تهران، بی‌نا.
- ترکمان، اسکندربیک. (۱۳۵۰). عالم‌آرای عباسی، تهران، گلشن.
- جوینی، عطاملک. (۱۳۷۸). تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام و تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی، تهران، نقش قلم.
- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو، تصحیح و تعلیق غلامرضا ورهرام، تهران، اطلاعات.
- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۸۹). تاریخ سلاطین کرت، تصحیح میرهاشم محدث، تهران، مرکز پژوهش میراث مکتوب.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله. (۱۳۷۵). تاریخ نیشابور، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران، نشر آگه.
- الحسینی قمی، قاضی احمدبن شرف‌الدین الحسین. (۱۳۶۳). خلاصه‌التواریخ، به تصحیح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه.
- دالمانی، هانری رنه د. (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه علیمحمد فره‌وشی، تهران، امیرکبیر.
- رازی، امین احمد. (۱۳۷۸). هفت اقلیم، تصحیح و تعلیقات و حواشی سید محمدرضا طاهری، تهران، بی‌نا.

- روملو، حسن. (۱۳۴۶). احسن التواریخ، به سعی و تصحیح لیدن، تهران، کتابخانه شمس.
- سمرقندی، عبدالرزاق. (۱۳۸۳). مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سمعانی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور. (۱۴۱۹/۱۹۹۸ م). الانساب، تقدیم و تعلیق عبدالله عمرالبارودی، بیروت، دارالفکر.
- شروانی، زین العابدین بن اسکندر. (۱۳۱۵ ق). بستان السیاحه، تهران، افست از روی چاپ سنگی.
- شروانی، زین العابدین بن اسکندر. (بی تا). ریاض السیاحه، تصحیح اصغر حامد ربانی، بی جا، سعدی.
- شیرازی، محمد معصوم. (بی تا). طرائق الحقایق، با تصحیح محمدجعفر محبوب، تهران، کتابفروشی بارانی.
- عدل، شهریار. (۱۳۷۷). «نگاهی به برداشتها و دیدهای شمارگانی (دیژیتالی) و فتوگرامتری شده زوزن و بسطام»، ترجمه اصغر کریمی، فصلنامه علمی، فنی و هنری اثر، ش ۲۹ و ۳۰، تابستان و پاییز.
- فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور، استان خراسان رضوی، شهرستان خواف. (۱۳۸۹). سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، اداره اطلاعات جغرافیایی، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- فصیح خوافی، احمد بن جلال الدین. (۱۳۴۱). مجمل فصیحی، تصحیح محمود فرخ، مشهد، کتابفروشی باستان.
- فضل الله، رشیدالدین. (۱۳۷۳). جامع التواریخ، به تصحیح و تحشیه محمد روشن، مصطفی موسوی، تهران، البرز.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود. (۱۳۸۰ ه. ق. / ۱۹۶۰ م). آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت، دار بیروت.
- کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۸۰). ایران و قضیه ایران، مترجم غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گدار، آندره، آثار ایران. (۱۳۶۵). ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، مشهد، بنیاد پژوهش های آستان قدس.
- گزارش ثبتی مسجد جامع نشتیفان - خواف در فهرست آثار ملی. (بی تا). تنظیم محمود بختیاری شهری.
- لباف خانیکی، رجبعلی. (۱۳۷۸). «سیر تحول مسجد زوزن»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر.
- _____ (تابستان ۱۳۶۷). گزارش بررسی و شناسایی آثار باستانی استان خراسان تربت حیدریه (خواف).
- لسان الملک سپهر، محمدتقی. (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران، اساطیر.
- لسترنج، گای. (۱۳۶۷). جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

- مجد خوافی، روضه خلد. (۱۳۴۵). به کوشش حسن خدیو جم، تهران، کتابفروشی زوآر.
- مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل. (بی تا). مجمع التواریخ، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، بی جا.
- مک گرگر، سی. ام. (۱۳۶۸). شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵، ترجمه اسدالله توکلی طبسی، مشهد، معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، چاپخانه زوآر.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۸۲). آثار باستانی خراسان، تهران، دانشگاه تهران، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ناصر خسرو. (۱۳۵۴). سفرنامه ابومعین حمیدالدین ناصر خسرو قبادیانی مروزی، تصحیح محمود دبیرسیاقی، تهران، چاپخانه دانشگاه.
- نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی. (۱۳۸۰). چهارمقاله، تصحیح محمد قزوینی، بتصحیح مجدد محمد معین، تهران، جامی.
- هروی، سیفی. (۱۳۸۵). تاریخنامه هرات، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، اساطیر.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر؛ محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- یاقوت حموی، شهاب الدین ابی عبد الله. (۱۹۹۵م). معجم البلدان، بیروت، دارصادر.